

**Esimesed leedukeelse kõne ja leedu muusika helisalvestused:
Eduard Wolteri kogude saatus Peterburis, Vilniuses ja Berliinis***

Aleksei Andronov

Peterburi Riiklik Ülikool

Everita Andronova

Peterburi Riiklik Ülikool, Läti Ülikool

Helisalvestuste tegemise võimalust demonstreeris esimesena Ameerika leiutaja Thomas Alva Edison 1877. aastal. Paljudele etnograafidele avanes uus ajastu erinevatelt maailma rahvastelt audiomaterjali (hääl ja muusika) kogumisel.

1908. aastal tegi Eduard Wolter (1856–1941) Edisoni fonograafiga esimesed leedu keele helisalvestused vahasilindritele. Wolter oli silmapaistev balti õpetlane, Peterburi Ülikooli eradotsent, Keiserliku Teaduste Akadeemia raamatukogu esimese slavistika osakonna juhataja, Venemaa Geograafiaseltsi täievoliline liige ja üks Leedu Teadusliku Seltsi rajajaid 1907. aastal. Wolter tutvustas fonograafilisi salvestusi seltsi esimehele, leedu rahvusliku ärkamise silmapaistvale tegelasele D. Basanavičiusele, kes andis ka ise suure panuse autentse folkloori kogumisse. (Nakienė, Žarskienė 2007: 17–18 = 40–42).

E. Wolter oli Keiserliku Teaduste Akadeemia raamatukogu esimese slavistika osakonna fonoteegi esimene kuraator. Wolteri ja akadeemikute A. A. Šahmatovi ja N. S. Deržavini lindistused moodutasid fonoteegi kogust tähtsa osa. See fonoteek oli praeguse Vene Kirjanduse Instituudi (Puškini Maja) fonogrammiarhiivi eelkäija ja asus seal 1939. aastast. Juba 1930ndate alguses koondas fonogrammiarhiiv, selleaegne Antropoloogiainstituudi allasutus, kokku kõikide Moskva ja Peterburi tähtsamate hoidlate resursid (Ivanova 2009: 587–592).

Tänapäeval säilitatakse E. Wolteri leedu keele salvestusi kolmes asutuses: kõige rikkalikum kogu, 99 silindrit, on Berliini Fonogrammiarhiivis (Ziegler 2006: CD, lk. 923–926), Peterburi Puškini Majas on 54 silindrit ja Leedu Kirjanduse ja Rahvaluule Instituudi arhiivis Vilniuses 30 silindrit (vastupidiselt Nakienė, Žarskienė (2007: 17) seisukohale, kes

* Me täname Dr. Susanne Zieglerit entusiastliku abi eest meie uurimistööle Berliinis, Dr. Auste Nakienėt ja Dr. Vilma Daugirdaitėt abi eest töös Vilniuse materjalidega ja meie projektis osalenud kolleege Nadežda Aleksejevat, Jekaterina Fedorinat ja prof. Natalia Svetozarovat. Projekti toetab Venemaa Teadusfond (nr. 09-06-00300-a). Me oleme väga tänulikud prof. Steven Youngile, kes lahkelt ja põhjalikult toimetab meie inglisekeelset teksti.

mainivad ainult 19 silindrit; võimalik, et veel 4 silindrit kuulusid Wolterile). Teadlased on uurinud ainult väikest osa salvestustest, põhjalikku ülevaadet kogu kollektsioonist, selle koosseisust ja ajaloost pole senini tehtud.

Peterburi ja Vilniuse materjalid on suuremas osas Berliinis säilitatavate originaalide koopiad. Berliini Fonogrammiarhiivil oli leping firmaga “Presto”, kus toodeti vahasilindritest galvaanilised matriitsid (nn. galvaanod — vasksilindrid, mille sisepinnal on originaalsilindri välispinna jäljend negatiivis). Sel viisil oli võimalik materjale säilitada ja kvalitatiivselt paljundada. Protsessis originaalsilinder hävines – see sulatati vasknegatiivist välja. Saadud negatiivi kasutati seejärel matriitsina, mille kuuma vahaga täitmisel võis teha vajaliku arvu koopiaid (vrdl. Wiedmann 2000: 203–204).

E. Wolteri koostöö Berliini Fonogrammiarhiiviga salvestuste paljundamisel kajastub tema kirjavahetuses arhiivi esimese direktori Erich Moritz von Hornbosteli ja viimase kolleegi Otto Abrahamiga. Kirjavahetust leidub Berliini Fonogrammiarhiivis (11 kirja aastatest 1908–1910) ja Venemaa Teaduste Akadeemia Peterburi haruarhiivis (2 kirja: fond 178, inventarinimestik 2, toimik 1 (Abraham, 1908) ja 334 (Hornbostel, 1911)). E. Wolter saatis oma salvestused Berliini ja palus teha neist kahed koopiad: ühed Teaduste Akadeemia Peterburi raamatukogule ja teised Leedu Teadusliku Seltsile Vilniuses eesmärgiga propageerida fonograafi kasutamist rahvaluule ja muusika kogumisel (kiri 31.10.1908). 11. juulil 1909. aastal esines E. Wolter Leedu Teadusliku Seltsi kolmandal aastakonverentsil ettekandega, kus ta käsitles fonograafi kasutamist laulude salvestamisel ja demonstreeris ka salvestustehnikat (Leedu Kirjanduse ja Rahvaluule Instituudi arhiiv, fond F 22, toimik 2, lk. 63). Kahjuks pole selle ettekande kohta üksikasjalikumad teavet.

E. Wolter saatis esimesed 6 salvestust Berliini 20. augustil 1908. aastal (kiri 23.08.1908). Koopiate Wolterile tagasisaatmist mainib Otto Abraham oma sissekandes Hornbosteli märkmeraamatusse (lk. 24, dateerimata, 17. oktoobrist 1908 kuni 13. veebruarini 1909 tehtud sissekannete vahel): dr. Wolterile Peterburis saadeti 6 leedukeelset fonogrammi, vastavalt tema soovile igäühest kaks eksemplari (kiri 31.10.1908) ja mõned Aasia (Siiami, Jaapani, India ja Jaava) rahvaste muusikanäited, kokku 6 silindrit. E. Wolteri fonogrammide inventariloendi mustandis mainitakse aasia silindreid 1908. aasta novembris (Venemaa Teaduste Akadeemia Peterburi haruarhiiv, fond 178, inventarinimestik 1, toimik 45, lk. 17, 18), neist 4 esines hiljem Leningradi Fonogrammiarhiivi kogude nimekirjas (Magid 1936: 424) ja on säilinud tänapäevani. E. Wolter ei olnud esimes kuue leedukeelse salvestuse koopiaga rahul kuna nende kvaliteet oli ebahühtlane (*“nicht glatt un gleichmäßig genug*

hergestellt sind”), ja palus, et talle saadetaks vähemalt üks galvaano (kiri 26.04.1909). E. Wolteri materjalide paljundamise kohta võib leida võimalikku lisateavet Berliini Fonogrammiarhiivi maksudokumentidest.

Aastatel 1908–1909 saatis E. Wolter Berliini mitte ainult leedu- vaid ka ukraina- (A. I. Zatšinjajevi lindistatud), bulgaaria- ja serbiakeelseid salvestusi. Identifitseerimise eesmärgil on iga galvaano sisemisel serval lühike signatuur, kus on märgitud lindistatud rahvas, koguja ja järgarv: LI W 1–6 või LI WO 7–20 või LIT W 21–69 või LIT WO 70–99 (= *Litauen Wolter*), KLR WO I–IX (= *Kleinrussen Wolter*), BULG W 1–5 (= *Bulgaren Wolter*), SERB W 1–4 (= *Serben Wolter*). Need signatuurid jätsid jäljendi ka vahakoopiatele, mis ongi salvestuste identifitseerimisel kõige usaldusväärsem informatsioon kuna inventarinimestikke kirjutati ümber, nummerdati mitu korda ja vahel aeti karbid segamini.

Vastavalt Berliini Fonogrammiarhiivi inventarinimestikele 1910. a. juuli lõpust oli E. Wolteri kogu juba sel ajal samasugune nagu on säilinud tänapäevani.

	Kogus	Galvaanod
Leedu	99	99
Ukraina	9	9
Bulgaaria	5	5
Serbia	4	4

Inventarinimestiku mustandis oli leedukeelsete salvestuste ja galvaanode kogus märgitud järgmiselt: 107 (küsümärgiga) / 55.

Järelikult arvamus, et arhiivi juhataja E. Gippius tellis Peterburi koopiaid alles 1930ndate alguses (andmed vestlusest A. Kastrovi ja arhiivi praeguse juhataja J. Martšenkoga) näib olevat ebakorrektned. Neid koopiaid ei tohiks mingil juhul pidada vähetähtsaks sekundaarse väärtusega materjaliks. Kuna galvaanode tootmisel originaalid hävinesid, on need koopiaid peamine allikas taasesituse jaoks vajaliku informatsiooni saamiseks. Seepärast võrreldakse Berliini Fonogrammiarhiivis fonogrammide digitaalhelilindile salvestamise protsessis galvaanodest valmistatud vanu ja uuemaid koopiaid ja mõnikord digiteeritakse mõlemad variandid (Koch, Wiedmann, Ziegler 2004: 229–230). Vanadel koopiatel on heli teinekord paremini säilinud kui uutel, mis valmistatud deformeerunud, kriimustatud või muidu aja jooksul kahjustatud galvaanodest. E. Wolteri Berliini kogu on juba salvestatud

digitaalhelilindile (DAT). Ka Vilniuse kogu on kantud digitaalsesse vormi. Peterburi materjalid digiteeritakse viimasena. Digiteerimine säilitab salvestuste sisu ja võimaldab neid võrrelda juba digiteeritud Berliini ja Vilniuse materjalidega. Kogu materjali digiteerimine ja hindamine on vajalik enne avaldamiseks kõige sobivama materjali valimist.

Berliini Fonogrammiarhiivis ei säilitata hetkel mitte ainult E. Wolteri leedu kogu galvaanosid (99) vaid ka vanu koopiaid (76). Ka teised kogud on turvaliselt säilinud: ukraina (9 galvaanot ja 9 vana koopiat), bulgaaria (5 galvaanot ja 4 vana koopiat) ja serbia (4 galvaanot ja 3 vana koopiat)¹.

Ei ole teada, kas Wolter sai kätte kogu koopiade sarja. Galvaanod jäid Berliini Fonogrammiarhiivi valdusse, samuti silindrite originaalkarbid, millel tähtsad andmed lindistuse aja ja koha kohta, laulu pealkiri ja esitaja nimi. Koopiad saadeti tagasi peamiselt uutest karpides, millel oli mõnikord "Presto" logo. Koopiad valmistati mustast või tumepruunist vahast, originaalsilindrid olid helepruunid.

Ainult osa salvestusi (56 silindrit) oli kantud Leningradi fonograafiliste fondide esimesse täielikku nimekirja (Magid 1936: 424). Neist 54 on säilinud tänaseni. Ka teised Wolteri kogud on ebatäielikud: ukraina kogus oli ainult üks koopia, mis on praeguseks kadunud, bulgaaria kogus on 6 silindrit (kaks neist identsed) ja serbia kogus 4 (Magid viitab ainult 3-le). On mainimisväärne, et silinder signatuuriga LI WO 12 Peterburi kogus on teistest erinev: selle signatuur ei ole Berliinis säilitatava galvaano jäljend, see on pealt ja külje pealt kriimustatud ja ka silindri värv on erinev. See koopia on ilmselt mingi muu tehnika abil valmistatud; vastav Berliini koopia on tüüpiline galvaanost valatud vorm.

Peterburi kogu kohta on väga napilt metaandmeid. Silindrid pandi uutesse karpidesse, millel polnud sisu kohta mingit informatsiooni. Fonogrammiarhiivis leidub Berliinist pärit kaasi signatuuridega (LIT WO 80, BULG W 5 ja teised), kuid need on käesoleval hetkel pandud kokku sobimatute karpidega. Kogu fond tuleks üle kontrollida, et välja selgitada, kas seal ei leidu kaasi, mis sobiksid kokku puuduvate silindritega ja teha kindlaks, et arhiivis ei säilitata E. Wolteri autentsete pealiskirjadega karpe.

¹ Siinkohas on võimatu mitte mainida Berliini Fonogrammiarhiivi dramaatilist ajalugu. S. Ziegleri sõnul "evakueeriti 1944. aastal suur osa (90%) [arhiivist] Sileesia kaevandustesse ja viidi hiljem Leningradi ... 1950ndate aastate lõpus anti kogud üle Ida-Berliini ametivõimudele, osaliselt tehti Läänega vahetust, aga hiljem pitseeriti kinni ... 1991. aastal, pärast Saksamaade taasühinemist, tagastati ajaloolised kogud Etnoloogiamuuseumile (Museum für Völkerkunde). 1993. aastal tehtud silindrite koguse ja seisundi ülevaatus osutas, et umbes 95% endise Fonogrammiarhiivi vahasilindrite kollektsioonist on säilinud" (Koch, Wiedmann, Ziegler 2004: 228–229).

E. Wolteri salvestused on sisse kantud inventariraamatusse, kus nende sisu on märgitud väga üldsõnaliselt: “laul”, “tantsumeloodia”, “rahvakeelne” ja nii edasi (Inventariraamat nr. 11: Leedu 4856–4910; Ukraina — ainult vananenud märke P-324, silinder on hetkel kadunud; Bulgaaria 4925–4930; Serbia 4921–4924). Lisaks on iga silindri sisse pandud registreerimiskaardike. Trükitud pealkirjad (“*Фоноархив Г. И. И. И.*”) viitavad sellele, et kaardid pärinevad Riikliku Kunstiajaloo Instituudi (1926-1931) fonoarhiivi päevilt. Need trükitud pealkirjad on maha tõmmatud ja asendatud märkega “*ИАЭ АН*” (Teaduste Akadeemia Arheoloogia ja Etnograafia Instituut, mille folkloristika osakond on kogunud helisalvestusi 1931. aastast). Kaartidel on ainult napilt enam informatsiooni (vahel on märgitud instrument või kas on tegemist mees- või naishäälega). On selge, et kirjutajal pole olnud juurdepääsu E. Wolteri poolt kirja pandud metainformatsioonile (Venemaa Teaduste Akadeemia Peterburi haruarhiiv, fond 178, inventarinimestik 1, toimik 45).

Leedu Kirjanduse ja Rahvaluule Instituudi arhiivis säilitatava E. Wolteri kogu 30 silindri (seni on kindlaks tegemata, kas veel 4 silindrit võiksid kuuluda E. Wolterile või J. Basanavičiusele) seas on 10 (võib-olla 14) originaallindistust pruunidel silindritel ja 20 Berliinist saadud musta koopiat (neist 4 on duplikaadid, järelikult on erinevate koopiate arv 16). Kolm originaalsalvestust on sarnased Berliinis säilitatavatega. Näib, et Wolter lindistas korduvalt teatud muusikapalasisid, võib-olla olid põhjuseks tehnilised probleemid, võib-olla lauljate ja muusikute vead. Ülejäänud 7-l (või kuni 11-l) originaallindistustel ei näi olevat analooge Berliini kogus. Wolter salvestas need samadel ekspeditsioonidel aga mingil põhjusel ei saatnud neid koopiate tegemiseks Berliini. Esituse või salvestuse kvaliteet ei olnud ilmselt takistuseks.

Mitmed E. Wolteri salvestused on avaldatud A. Nakienė ja R. Žarskienė poolt koos CD-ga väljaantud raamatus (2007). Kahjuks on autorid ekslikult omistanud mõned E. Wolteri salvestused (nr. 6, 7, 16) J. Basanavičiusele; seega ei ole raamatus esitatud teave kollektsiooni koosseisu kohta (Nakienė, Žarskienė 2007: 17) korrektne. Mõnede salvestuste kvaliteet oli üsna vilets ja seetõttu ei peetud neid avaldamise vääriliseks. Sellele vaatamata on peaaegu kogu instituudi valduses olev fonograafiline materjal — 105 silindrit 117-st — praeguseks digiteeritud (puuduvad katkised või digiteerimiseks tehniliselt mitesobilikud silindrid) ja arhiivis kättesaadav (Nakienė, Žarskienė 2007: 13, 24 = 38, 49–50). S. Ziegleri väide, et koopiate täielikku sarja säilitatakse Leedu Teaduste Akadeemias Vilniuses (Ziegler 2006: 317) on ekslik.

Vastavalt Leedu Teadusliku Seltsi protokollidele annetas E. Wolter seltsile 1910. aasta juulis 50 fonogrammi ja 1911. aasta juunis veel 25 (Leedu Kirjanduse ja Rahvaluule Instituudi arhiiv, fond F 22, toimik 2, lk. 144, 236). Täpsemat lisateavet ei ole ja suurem osa annetustest näib olevat kaotsi läinud. Keeleteadlasi huvitaksid väga E. Wolteri Ida-Lätis (*Ciskodas/Ciskādi*) elavate leedulaste salvestused 1911. aasta oktoobrist, mis on kadunud.

E. Wolteri fonograafilise kogu põhjalik kataloog peaks sisaldama kõiki iga salvestuse kohta kogunenud metaandmeid ja põhjalikku ülevaadet Wolteri elust sel perioodil. On tähtis rekonstrueerida E. Wolteri ekspeditsioonide aeg ja marsruudid tema kirjade, ettekannete, märkmike ja salvestuste metaandmete põhjal. Mõned fonogrammide kohta teavet sisaldavad inventarinimestike mustandid ja mitmed ekspeditsioonide märkmeraamatud on säilinud Venemaa Teaduste Akadeemia Peterburi haruarhiivis E. Wolteri fondis (fond 178, inventarinimestik 1, toimikud 45, 38, 192 ja teised). Need materjalid ja Berliini Fonogrammiarhiivis säilitatavad E. Wolteri käsikirjalised dokumendid ja kirjavahetus on võtmerollis Wolteri kollektiooni ajaloo, sisu, ja selle Berliini sattumise protsessi uurimisel (vrdl. Ziegler 2000: 34–35). Pealiskirjad vanadel silindrite karpidel on teine tähtis allikas. Mõnevõrra informatsiooni saab ka arhiivi valduses olevatest vanadest inventariloenditest, eriti juhtudel kui karp on kadunud või sellel olev tekst muutunud loetamatuks.

Kuna E. Wolteri käekirja on raske lugeda, eriti leedu keelt mitte valdavatel isikutel, on inventarinimestikes leedukeelsete sõnade ümberkirjutamisel tulnud ette üsna palju vigu, mis on hiljem kordunud ka trükitud kataloogis (Ziegler 2006: CD, lk. 923–926). Aga veelgi olulisem on vastukäivus kataloogis toodud informatsiooni ja salvestuse sisu vahel. Näiteks: kataloogi andmetel (Ziegler 2006: CD, lk. 923) peaks silindril signatuuriga LI W 1 olema laul “*Dei stovėjo berželis šali kelio*”, aga seal ongi “*Žalias žalinėli, žalias diemedėli*”, mille signatuuriks on kataloogis märgitud LI W 2. Järelikult ei ole kirjalike materjalide analüüs piisav kollektiooni tõepäraseks kirjeldamiseks, lisaks peab ka kõik lindistused läbi kuulama.

E. Wolteri fonograafilise kogu üksikasjalik kirjeldamine loob põhja salvestuste täielikule sõnalisele ja muusikalisele avaldamisele.

Kirjandus

Ivanova, T. G. Istorija ruskov folkloristiki XX veka: 1900 — pervaja polovina 1941 g. Sankt-Peterburg (2009).

- Koch, L.-Ch., Wiedmann, A., Ziegler, S. The Berlin Phonogramm-Archiv: A treasury of sound recordings. *Acoustical Science and Technology* 25.4 (2004): 227–231.
- Magid, S. D. Spisok sobranij Fonogramm-arhiva Folklornoj sekcii IAEA Akademii Nauk SSSR. *Sovetskij folklor. Sbornik statej i materialov*, 4–5 (1936): 415–428.
- The phonograms of Lithuanian ethnographic music (1908–1942)*. Toim. A. Nakienė, R. Žarskienė. Vilnius (2007).
- Wiedmann, A. Einige technische Bemerkungen zur digitalen Konservierung der alten Bestände des Berliner Phonogramm-Archivs = A few technical remarks on the digital conservation of the old inventory of the Berlin Phonogram-Archiv. *Das Berliner Phonogramm-Archiv 1900–2000: Sammlungen der traditionellen Musik der Welt = The Berlin Phonogram-Archiv 1900–2000: Collections of traditional music of the world*. Berlin (2000): 203–208.
- S. Ziegler, S. The Berlin Phonogram Archives and its role in promoting traditional music in Europe. *Tiltai*, 3.12 (2000): 31–36.